

Kritika

könyv színház képzőművészet könyv színház képzőművészet könyv színház képzőművészet

Bányai János

A „vallásos tapasztalás” időszerűsége

Varga Mátyás: *Nyitott rítusok. Kortársunk-e a művészet?*
Vigilia Kiadó, Budapest, 2008

A katolikus Vigilia Kiadó nemrégiben Balassa Péter *Az egyszerűség útjai, sötétben* című kötetével esszé-sorozatot indított. Az eddig megjelent könyvek a „vallásos tapasztalás” – Varga Mátyás szava – sokféleségét és egyben időszerűségét mutatják, miközben az esszé műfajának elnyúlhatatlanságát, megújulásra való képességét is bizonyítják. Ez nyilván a jövővű szerzők: Balassa Péter után Máthé Andrea, Beney Zsuzsa, Visky András, Rochlitz Kyra, Selyem Zsuzsa, Borbély Szilárd, az előkészületben levő Kertész Imre és Takács Zsuzsa esszékötetei mellett a sorozatszerkesztő Bende József érdeme. Szállást csinálni az esszének a tudományos beszédet előnyben részesítő korban komoly vállalkozás, és nem is kockázatmentes, főként azért nem az, mert az esszéisztikus gondolkodásnak és írásmódnak a hittel érintkező változatát képviseli akkor, amikor a hit dolgai a mindennapi gondok háttérébe szorultak. Varga Mátyás szavaival annak a gondolatnak az előtérbe állítása, hogy a „keresztény hagyomány kultúraalakító” szerepe „*letagadhatatlan*” – Varga Mátyás kiemelése – azt is „*igazolja*” – ismét Varga kiemelése –, „hogy a múltnak ezt a szegmensét nem lehet »végeképp eltörölni«, vagyis a kereszténység még (legalább a hagyomány okán) megőrizheti szalonképességét”. A Vigilia esszé-sorozata azt is bizonyítani látszik, hogy nemcsak a hagyomány okán őrizheti meg szalonképességét, hanem időszerűsége okán is, és nemcsak szalonképességét őrizheti meg,

hanem érdemlegesen szólhat hozzá a jelen legégetőbb kérdéseihez, többek között a művészet kérdéseihez is.

Varga Mátyás kötete arra a kérdésre keresi a választ, hogy „Kortársunk-e a művészet?” Esszékötete ezt az alcímet viseli.

A kérdés azért is igazán időszerű, mert miként Varga Mátyás írja egy helyütt, „Különös, hogy nem annyira maguk az irodalmi művek, hanem sokkal inkább a hozzájuk kapcsolódó filozófiai és művészetfilozófiai írások okoznak a hazai értelmiség körében valamiféle kultúrsokkot.” Majd hozzát teszi, „ez fokozottan vonatkozik a hívő értelmiségre”. Arthur C. Danto is arról értekezett, hogy miként falja fel a filozófia a művészetet. Nem igazán szorul további bizonyításra, hogy manapság az irodalom, versek és regények kulturális hatását, ama „kultúrsokkot”, inkább a filozófiák teszik, miközben ugyanezek a művészetfilozófiák egyre csak a művészet nélkülözhetetlenségét bizonygatják. Ennek a furcsa paradoxonnak a jegyében születnek irodalmi szövegek a művészet és a filozófia határán, olyan művek, amelyek megkísérlik a fogalmat az érzékivel rokonságba hozni, amiből aztán olyan kiváló, a történetmondás és a művészetfilozófia határán egyensúlyozó kentaurok látnak napvilágot, mint például Umberto Eco regényei. Éppen ezért Varga Mátyás kérdése, hogy „Kortársunk-e a művészet?”, tartalmaz is meg időszerű is, mégpedig nemcsak a „vallásos tapasztalás”, hanem az általános művészettapasztalás szempontjából.

A *Nyitott rítusok* könyvcím is mintha ezt a paradoxont tükrözné. A szertartások, a rítusok, természetük szerint zártak, nem igazán lehet véteni az őket irányító szabályok ellen. Az előírástól való eltérés a rítus végét jelenti. Éppen ezért aligha lehetnek nyitottak. Hogy mégis lehetséges a *Nyitott rítusok* könyvcím, a kortárs művészet mély megértéséből következik. Varga Mátyás könyvének egyik alapgondolata, hogy nemcsak a kanonizált, vagyis a szent helyekre bebocsátott művészet lehet része a „vallásos tapasztalásnak”, hanem ugyanúgy része lehet az új és legújabb, a szakrálislistól távolra eső művészeti produkció is. Varga Mátyás azt kérdezi, „van-e valami feltétele annak, hogy a szakralitás megjelenjen egy műalkotásban”? Szerinte – és ezt kiemelve állítja – „a szakralitás megjelenésének előzetes feltétele a valóság jelenléte”. Itt minden bizonnyal az „előzetes”-re esik a hangsúly, nem a „valóság”-ra. Nem tagadható, hogy valami megelőzi a művészetet, valamilyen világtapasztalat, élmény, vagy éppen – hagyományos szóval – ihlet, de ez nem feltétele a szakralitás megjelenésének, amint-hogy a poétika hatásának sem. Sokkal inkább feltételezi, mások mellett, a nyelvi megformáltság, a szövegszerűség, aminek lehet valóságjellege, de

ez éppen nyelvi megformáltsága folytán nem azonos az előzetessel. A szöveg valóságjellege nem jelenti egyben a szöveg valóságfüggőségét. Még akkor sem, ha tudunk a valóságról, mint előzetes feltételéről a szakralitás megjelenésének. Hogyan lehetne másként, ha elfogadjuk Varga Mátyás gondolatának folytatását: „Így aztán szakrális üzenetet közvetíthet egy mű akkor is, ha a művész nem vallásos, ha a téma nem vallásos, illetve, ha az alkotás nem egyházi megrendelésre készült. Mindezt megfordítva azt is mondhatjuk, hogy nem szükségszerűen közvetít szakrális üzenetet a mű akkor sem, ha az alkotó maga mélyen vallásos, ha a téma kifejezetten vallási, illetve, ha az alkotás egyházi megbízásból készült.” Ezt a paradoxont fejezi ki a *Nyitott rítusok* könyvcím. Egyúttal azt is jelzi, hogy minden művészeti alkotás, miként a rítus befogadásának is, a nyitottság a feltétele, nyitottnak lenni a mű hatásának irányában a befogadásra való felkészültség feltétele, ami a hívő értelmiséginek, miként másoknak is, a művészettel szemben támasztott elvárásai függvénye: a „szakrális üzenet” – Varga Mátyás szerint – akkor is megszólal a műalkotásban, ha nem ennek közvetítése állt alkotójának szándékában. Azt jelenti ez, hogy a mű valóságjellege mellett feltételezhető a mű szakrális jellege is? Hiszen a befogadó akkor is szemben találja magát a „szakrális üzenettel”, ha nem igazán számított rá, mert minden alkotásban az alapítás, a teremtés készsége ismerhető fel, aminthogy szándéktalanul is felismerhető benne a szakralist jelző szertartásosság. Minden rítusban a teremtés szentsége szólal meg. A nyitottnan éppúgy, mint a zártban, ezért állítható, hogy van valami szertartásos mind a művek megalkotásában, mind pedig befogadásában. Varga Mátyás ennek a nélkülözhetetlen szertartásosságnak a befogadói oldalát közelítette meg a könyve címében rejlő paradoxonnal. Az ilyen „megszakításokkal” tarkított út vezet a művészetek megértése felé.

Könyvének előszavában írja Varga Mátyás, hogy „Az itt szereplő esszék a kortárs művészet és kereszténység kapcsolatával foglalkoznak. A kötet elején kaptak helyet azok az írások, amelyek inkább elméleti jellegűek, ezeket követik a konkrét műelemzések, értelmezések, majd pedig az interjúk. Mivel képzettségem legfeljebb teológiai vagy szigorú értelemben vett irodalmi kérdésekben ruház fel némi kompetenciával, mind a képzőművészet, mind a zene, mind pedig a tánc terén (amelyekre igen gyakran hivatkozom) elsősorban olyan *laikus*ként próbálok megszólalni, aki úgy gondolja, hogy napjaink művészetében is megjelenik számos érték, s ezek gondolatilag és spirituálisan egyaránt inspiráció forrásává válhatnak a hívő ember számára.” A szerző szerénységet és tartózkodást kifejező szavai, ahogyan „laikus”-nak mondja magát, legfeljebb szigorúan vett szakmai-

ságára vonatkozathatók, az új művészet megértésére való felkészültségére azonban nem. Varga Mátyás valóban elkerüli, hogy akár az irodalom, akár a festészet és zene, akár a mozgásszínház hatását szakmai terminusokkal fejezze ki, vagyis elsődlegesen nem szakértőként értelmez és értékel, nem esik bele a szakmaiság csapdájába, ám ennek ellenére, vagy éppen ezért, a hozzáértő befogadó szavaival szól festményekről és installációkról, versekről és táncművészetről, zenéről és építészetről, gondolkodásról és beszédéről. A laikus értelmező nem naiv értelmező. Varga Mátyás interpretációival laikusként közelít a kortárs művészet alkotásai felé, de érző és értő laikusként, aki más irányú kompetenciáit a beleérzés képességével helyettesíti, ami azt jelenti, hogy az új irányában mutatott nyitottságával, annak a laikus nézőnek és olvasónak nézőpontjából, aki meg van győződve afelől, „semmi sem jogosít fel bennünket arra, hogy azt higgyük, a kortárs művészetben kevesebb érték van, mint a korábbiakban”, meg aki számára érthetetlen, „miért gondolják még most is a teológusok, hogy mindaz, ami a művészetben (pontosabban: a kortárs művészetben) zajlik, ne lehetne [ugyanennyire] termékeny találkozás forrása.” Ennek a termékeny találkozásnak a kortárs művészettel egyik lehetséges útját mutatta meg Varga Mátyás a *Nyitott rítusok* címet viselő esszékötetének írásaival.

Ami számunkra azért is külön figyelmet érdemel, mert Varga Mátyás kötetében, mások mellett, értő írások olvashatók Nagy József mozgásszínházáról, Tolnai Ottó verseiről és Maurits Ferenc művészetéről. Nagy József művészetével kapcsolatban a mozgásművész szavaira emlékeztet, aki többször mondta, „számára a mű mindig is a szülőföld mitológiájából és történelméből kiindulva születik meg”, majd Varga hozzáteszi, „Tudjuk még, hogy amikor Nagy József az imént »szülőföld«-et mondott, akkor igazában nem az országra (vagyis igazában se nem Magyarországra, se nem Jugoszláviára) gondolt, hanem a »régio«-ra, vagyis a Vajdaságra (ami – éppen az ott élők okán – egyszerre ez is, az is).” Ebből a nézőpontból közelít Varga Mátyás Nagy József művészetére felé, és ebből a szempontból vonja meg a párhuzamot Nagy József és egy másik magyar tánc- és mozgásművész, Frenák Pál művészeté között, mondván, „egyszerre szép és zavarba ejtő”, hogy két magyar eredetű és magyar ihlettel töltődő „táncegyüttes is utazik ma a világban”. *A képek hatalma* című írásában el is helyezi Nagy József művészetét a kortárs művészetek rendjében: „a modern színház, mozgásszínház, táncszínház újra és újra felfedezi a maga szakrális gyökereit, és megpróbál azzal valamit kezdeni. Vannak ennek kifejezetten archaizáló (=archaikus rítusok újraépíté-

sével vagy kitalálásával dolgozó) irányzatai (például Anatolij Vasziljev, bizonyos értelemben Nagy József), vagy új rítusok színházi felfedezését célul tűző (Jerzy Grotowski), illetve elsődlegesen a testi rítusok világában mozgó (Merce Cunningham, Pina Bausch, Jan Fabre, Emio Greco, Frenák Pál) megjelenései.” Varga Mátyás megfigyeléseinek külön jelentőséget ad annak kifejtése, hogy az egyház és a színészek viszonyában felismerhető tartós feszültségnek oka „egyértelműen a nevetés, a komédia elfogadásának és elfogadhatóságának kérdése volt”. Persze, írja Varga Mátyás, a rendezetlen viszony „a szekularizáció következtében elveszítette jelentőségét”. Csak annyit kell ehhez hozzátenni, hogy a „modern színház, mozgásszínház, táncszínház” éljen akár archaikus rítusokkal, akár új és testi rítusokkal, egyetlen pillanatra sem vonja vissza a nevetést és a komédiát, ellenkezőleg, hatásának jó részét éppen ezekre építi. Éppen ezért tesz kísérletet Varga Mátyás e feszültség feloldására, amikor megállapítja, hogy „az európai művészet manapság nagyon sokszor épp az emberi lét legfontosabb kérdéseit tárgyalja az irónia eszközeivel”. Az irónia pedig nem esik túl messze sem a nevetéstől, sem a komédiától, de még a karneváli jellegtől sem. Más szóval, ha elfogadjuk, hogy minden igazi műnek van (lehet) szakrális üzenete, akkor ezt a képességet se az iróniától, se a komédiától nem vonhatjuk vissza. Nagy József darbjairól írja Varga Mátyás, hogy azok „evidens módon élnek a kontakt tánc elemeivel, de mintha pantomim és kontakt tánc feszültsége vállalt módon mindvégig megmaradna. Az önmagukban többé-kevésbé egészet adó pantomim szekvenciákat át- meg átszövik a kontakt elemek. Sőt, mintha ez utóbbiak éppen a megépülni készülő történetet vinnék el más irányba, bizonytalanítanák el, térítenék ki egy hirtelen váltással...” Nem kell külön hangsúlyozni, hogy a hirtelen váltások, a megszakítások, az elbizonytalanítások mind sorra az irónia, a nevetés, a komédia forrásai. Az irónia „kizökkentést, a megszokottból, a jól bevált sémákból való kilépést szolgálja” – írja a *Nyitott rítusok* szerzője. Varga Mátyás idézettel bizonyítja, „Jézus szívesen engedi meg, hogy kicsit mást halljanak, mint amit mond...” A kortárs művészet elfogadásával megszüntethető a fent emlegetett feszültség egyház és színészek viszonyában. Aminthogy egészében megszüntethető egyház és kortárs művészet viszonylatában. És akkor már semmi sem akadályozhatja meg a művek szakrális üzenetének, a vallásos tapasztalásnak felismerését és megértését.

80 Tolnai Ottó *Balkáni babér* című kötetét olvasva állapítja meg, hogy Tolnai költészetének „élményforrása már régóta az Ókanizsáról, Szabad-

káról, Palicsról nézett Balkán, amely a végletek és ellentétek egymásmellettiségében és egyidejűségében kiismerhetetlen és kezelhetetlen”. Tolnai költészetének forrásvidéke azonos a Nagy Józsefével. Nem is tekinthető véletlennek, hogy Nagy József néhány darabjának gyökerei Tolnai költészetében és prózájában kereshetők. Dolgoztak is ők ketten együtt, más Kanizsáról származó művésszel, színésszel közösen. Varga Mátyás Tolnai költészetében is felismeri a „szakrális üzenet”-et, mondván, Tolnai Ottó egész életműve „mintha azt kérdezné: Hogyan lehet az életet rávenni, hogy számoljon a Pietà-ra kalapáccsal támadó magyarokkal, a Wilhelmekkel, Csáthokkal, az országból és nyelvből kiszorult balkáni (jugoszláv) kisebbségi magyarokkal – vagy Pilinszkykkel? Tolnai Ottó melléjük áll, de nem csak azért, mert oda állították.” Majd Simone Weil gondolatának nyomán közelít Tolnai költészetének nemcsak – tehetjük hozzá – a *Balkáni babér* kötet verseiben felismerhető eme „vallásos tapasztalása”-hoz. „A »semmis dolgok« hiperrealizmusa közömbösíti a babér cianid tartalmát. És amikor felnéz az ember, és ott az ég. A mediterrán azúr.”

Majd Maurits Ferencről azt írja, hogy „Képzőművészeti és költői munkássága a kívül rekedtség (vagy kivetettség) és még emlékezés egyidejű élményéből táplálkozik. És mintha a *fabula* brutalitását a *szűzsé* kifinomult – helyenként szinte a játékosságig menő – eszközeivel próbálná visszabilenteni...” Majd így ír Maurits képeiről, miután meglátogatta a művészt szegedi műtermében: „Sok-sok kép volt ott. Végeláthatatlan és beláthatatlan változatai *ugyanannak* a témának. Papíron, rostlemezen, nagyméretű fémlapokon... A különböző technikával, különféle anyagokra készített rajzok – mint széjjelvágott fimtekercs semmiféle linearitásra nem vágó, de egyforma fontosságra számot tartó kockái. Mintha ezeken a képeken minden mozdulat, minden elmozdulás felbecsülhetetlen értékű lenne, mert valakinek (vagy valaminek) az utolsó pillanatait ábrázolná. Mert hiszen egyetlen figura variálódik az utóbbi évek művein, amelyek – egyes darabjaikban és minden nagyobb szerkezeti egységükben (válogatás, sorozat, kiállítás stb.) is – a *Proiectum Balcanicum* címet viselik.” Varga Mátyás közel hajolt Maurits művészetéhez, és meglátta benne az egyetlen alakot, akinek arca remegő szálakból, afféle gomolyagból jön elő minden képen, színezve és színtelenül, beárnyékolva és árnyéktalanul. Nincs más ezeken a rajzokon, ez a Franz Kafkát végtelen sorozatban idéző, mindig azonos és mindig változó arcon kívül. Ez az arc mindent felmutat és mindenre rámutat, egyformán a kezdetre és a végre. A létezés drámáját írta rá Maurits Ferenc erre az arcra, és nem véletlen, hogy Varga Mátyás felfedezte rajta a „szakrális üzenet”-et. „Mint ikonokon a pólyába csavart vagy a sírba tett Krisztus gyolcsai.” „...a bőr-rongyai alól az ember jön elő, vagy csak a fér-

